

להדורה מיוחדת

צומת המזרח התיכון

מרכז משה דיין ללימודי
המזרח התיכון ואפריקה

עורכים: פרופ' עפרה בנג'ו והראל חורב כרך 1, מהדורה מיוחדת מס' 1004, 9 בפברואר 2011

אביב העמים המרושתים

הראל חורב

עד האירועים האחרונים בתוניסיה ובמצרים הורגל המזרח התיכון לשתי אפשרויות של הפלת שלטון. הראשונה והנפוצה יותר הייתה הפיכות שיצאו מקסרקטיני הצבא (סוריה, מצרים עיראק ואחרות). השנייה, שהתרחשה עד היום באיראן בלבד, הייתה מהפכה עממית שאיחדה מספר קבוצות מרכזיות בחברה והובלה בידי אנשי הדת. האירועים האחרונים מבטאים דגם חדש של מהפכות עממיות המתישות את השלטון עד הפלתו באמצעות הפגנות עממיות רחבות היקף שאינן מזוהות באופן מובהק עם קבוצה אופוזיציונית כזו או אחרת. דגם זה חייב חלק ניכר מעוצמתו לתופעה תקשורתית צעירה למדי שיש לה תפקיד מרכזי בשלושה היבטים בולטים של האירועים. האחד, בעובדה שנחשול הזעם פרץ ללא סימן מקדים ברור; השני, במבנה נטול-הראש של ההתקוממויות; והשלישי, ביכולתה של המחאה להתגבר על אמצעי השליטה הריכוזיים שבידי המשטרים, תוך העברת חלק מכוחם של האחרונים אל ההמונים. תופעה זו היא הרשתות החברתיות הוירטואליות.

מרבית המשטרים במזרח התיכון זיהו זה מכבר את רשת האינטרנט כסכנה פוטנציאלית ליציבותם ונאלצו להתמודד עם האפשרויות הגדלות והולכות של הפצת מידע - החל באתרים רגילים וכלה בבלוגים אישיים. אל האפשרויות הללו הצטרפו בשנים האחרונות גם הרשתות החברתיות המהוות מסגרות המקשרות בין משתמשים שונים. גילן של הרשתות הוותיקות ביותר עומד על פחות מעשר שנים. אך הבשלת התופעה חלה רק בשנתיים האחרונות עם התפשטותן של הרשתות הגלובליות, 'פייסבוק' ו'טוויטר', שדחקו רשתות קטנות יותר; רשתות, שרבות מהן פעלו על בסיס מקצועי, לאומי או אחר שהגביל מלכתחילה את גודלן הפוטנציאלי. הרשתות הגלובליות אינן מוגבלות מבחינת יכולת ההתרחבות שלהן והן מונות כיום מאות מיליוני חברים המסוגלים לעדכן במהירות דרך "דפים", "ציוצים" ופורומים שונים מספר עצום של גולשים ברחבי העולם.

לא בכדי שימש המשבר שפרץ ביוני 2009 באיראן - מדינה בעלת חברה תוססת ושימוש נרחב באינטרנט - כיריית הפתיחה לכניסת הרשתות החברתיות לזירה הפוליטית באזורנו. המחאה באיראן נעזרה ב'פייסבוק' ו'טוויטר' לשם התארגנותה ולשם הפצת המידע עליה בעולם כולו וחשיבותן בלטה על רקע חסרונם של אמצעי תקשורת בלתי מצונזרים. תפקיד שתי הרשתות

באירועים האחרונים בתוניסיה ובמצרים היה כנראה מרכזי אף יותר, אולי בשל העובדה שבשנה וחצי שחלפו מאז ארועי איראן המשיכו הללו להתפשט במהירות ולצרף אליהן חברים חדשים. במצרים יש כיום לפחות חמישה מיליון חברים ברשת 'פייסבוק', וקבוצה זו גדלה באלפי חברים חדשים מדי יום. אחד מדפי ה'פייסבוק' המשמשים מאז תחילת ההפגנות את המפגינים במצרים, נושא את הכותרת "כולנו חי'אלד סעיד" (על שם צעיר שנהרג ביוני 2010 מאש המשטרה). הדף מכיל מידע מעודכן על הפגנות מתוכננות נוספות, כמו גם תגובות רבות של המפגינים המעודדים זה את זה להמשיך ב'עמידה האיתנה' (מוֹד) נוכח ניסיונות השלטון לדכא את המחאה. בין היתר, מובאים ציטוטי תמיכה מפייהם של אישים מפורסמים כגון העיתונאי ויועצו לשעבר של הנשיא לשעבר גמאל עבד אל-נאצר, מוחמד חסנין היכל, המכנה את המפגינים כ"התגלמות החלום המצרי האציל". בדף ישנם גם קישורים לדפים אחרים המפיצים מסרים דומים. קישורים אלו מהווים אמצעי פשוט אך יעיל להפיכת מערכת הפצת המסרים לביזורית ומכאן לפגיעה פחות עקב חסימת דף כזה או אחר. מונה הפידבקים החיוביים ("Like") של 'פייסבוק' - המאפשר לאמוד את מידת החשיפה והפופולאריות של הדף - הורה על 479,000 פידבקים נכון ל-6 בפברואר. ב-8 בפברואר כבר הורה המונה על 565,300 פידבקים, קרי למעלה מ-66,000 בתוך יומיים בלבד (למעשה, מידת החשיפה גדולה יותר כיוון שלא כל מבקר לוחץ על הכפתור המשגר פידבק כזה).

מקומם המרכזי של אמצעי התקשורת בהפצת רעיונות בכלל ובקידום מהפכות בפרט איננו דבר חדש - החל במכונת הדפוס שהפיצה את רעיונותיו הפרוטסטנטיים של מרטין לותר, עבור דרך הקלטות שהפיצו את דברי ח'ומיני, וכלה בערוצי הטלביזיה המערב-גרמניים ששידרו למזרח-גרמניה ותרמו להתארגנות שהביאה לנפילת חומת ברלין ב-1989. בהקשר המזרח תיכוני העכשווי לא ניתן להתעלם מתפקידה המהפכני של תחנת אל-ג'זירה הפופולארית שמשדרת מאז 1996 אל ההמונים מעל ראשי המשטרים ומקדמת סדר יום החותר תחת המתונים שבהם. קולה של הרשת מבטא במידה רבה את קולו של הרחוב. הוא משפיע עליו ומושפע ממנו, ומשקף לעתים קרובות גישות ביקורתיות מאד כלפי המשטרים הנוקטים במדיניות פרו-אמריקאית. אמצעי אחר הוא אתר יוטיוב המאפשר העלאת סרטונים ממוקדי התרחשות בוערים.

עם כל זאת, הרשתות החברתיות משקפות מהפכה תקשורתית גדולה בהרבה בשל כמה יתרונות. הראשון, ואולי החשוב ביותר הוא שההצטרפות אליהן איננה מוגבלת על ידי גבולות חברתיים או פוליטיים ולכן הן הטרוגניות, ובעיקר - גדולות מאד. למרות ההטרוגניות החברתית והפוליטית שלהן (העולה בבירור מנוסח המסרים המועברים בדפים) הוכיחו האירועים שניתן להניע את חבריהן לפעולה קולקטיבית נגד השלטון. במילים אחרות, הרשתות הוירטואליות מספקות מסד להקמת קואליציות גדולות, אף שחבריהן אינם מאוחדים בהכרח בכל עניין אחר למעט הפלת השלטון. שנית, בניגוד למסרים החד-כיווניים שמייצרים עיתונים או תחנות רדיו וטלביזיה, מאפשרות הרשתות תקשורת דו-סטריית. שלישית, הרשתות אינן נזקקות לצידוד שידור יקר ומסורבל ותפעולן מהיר ונגיש מאד. רביעית, המסרים המועברים בהן אינם מצונזרים וניתן להעבירם מיידית ובו-זמנית למספר עצום של משתמשים. חמישית, הרשתות הן מערכות מבוזרות מבחינת מוקדי הפצת המסרים (כל חבר ברשת) שלהן, ולפיכך הן יכולות להמשיך ולהפיץ מידע גם אם מספר גדול של מוקדים חדל לפעול.

היתרונות שנמנו לעיל משנים מן היסוד כמה דפוסים מוכרים של הפלת משטרים במזרח התיכון. תפיסת תחנת השידור הממלכתית כצעד ראשון לכל הפיכה אולי לא מאבדת את חשיבותה הסמלית של השתלטות על מבצר שלטוני, אך תרומתה המעשית נמוכה משמעותית ביחס לעבר. הרשת החברתית מקנה יכולת להניע במהירות רבבות מפגינים המתפרשים על פני מרחבים גדולים, תוך קבלת היזון חוזר מהשטח ויכולת לשמר את המשכיות המחאה ואת התשת השלטון. לא מדובר בהכרח ברמת ארגון גבוהה. אך האירועים מוכיחים שדי לחולל "תוהו ובוהו מאורגן" המערער משטרים גם ללא סדר יום מוסכם (למעט מטרת הפלת השלטון) ואף ללא גורם מכוון או מנהיג. ברם, כאן גם נעוצה בעיה אקוטית מבחינת ההטרונגניות החברתית והפוליטית של הרשתות. הן אומנם סייעו להפצת המהפכה במהירות אפידמית, אך הגורמים הרבים שמאחוריהן אינם יודעים אל נכון היכן תיעצר המהפכה ואילו גורמים ינצלוה וישתלטו עליה בסופו של דבר.

נראה שהסכנה הטמונה ביכולתן של הרשתות החברתיות, לצד אמצעי תקשורת אחרים, להתגבר על עוצמתן הריכוזית של המדינות - אורבת לפתחם של משטרים סמכותניים נוספים. הניסיון הנוכחי מלמד שסכנה כזו יכולה להתעורר גם ללא סימנים מקדימים ברורים. ואומנם סוגיה מרכזית מאז החלו האירועים היא ההפתעה שהיוותה פריצתם עבור המשטרים עצמם כמו גם עבור משקיפים חיצוניים. לרשתות החברתיות הייתה כנראה תרומה מכרעת להפתעה זו. הדבר נבע מיכולתן, למרות ההטרונגניות החברתית והפוליטית שלהן, ליצור במהירות את הארגון - כאוטי ככל שיהיה - הדרוש להתקוממות. זאת, כמובן בהנחה שהרצון להפיל את השלטון מאחד מספיק קבוצות.

מרבית המשטרים במזרח התיכון אינם ערוכים, לפחות לעת עתה, להתמודדות מתוחכמת עם הכלים שמציעה רשת האינטרנט, וזאת על אף מנגנוני הביטחון הקשוחים שלהם. תיאורטית, פתוחות בפני משטרים אלה שתי דרכי פעולה עיקריות לנוכח האתגר. האחת היא אימוץ מדיניות דרקונית בסוגיית האינטרנט בכלל והרשתות החברתיות בפרט. איראן, שבה אחוז המשתמשים באינטרנט הוא כנראה הגבוה ביותר במזרח התיכון, אכן נקטה במדיניות כזו במהלך משבר 2009. היא הצליחה לפגוע משמעותית בתעבורת הקשר של הרשתות ששירתו את המפגינים והייתה לכך תרומה חשובה ליכולתה לדכא את המהומות. דוגמאות מתחום אחר סיפקו ערב הסעודית ואיחוד האמירויות הערביות שבאוגוסט האחרון אסרו את השימוש בשירות מסרונים פנימי שמציעה ללקוחותיה חברת הטלפונים הניידים Blackberry. השירות מהווה רשת חברתית לכל דבר כיוון שהוא מאפשר ללקוחות להעביר ביניהם מסרונים מוצפנים דרך שרתי החברה המצויים בקנדה מבלי שהמדינה תוכל לפקח עליהם. גם מצרים השביתה לסירוגין בימים האחרונים את רשת האינטרנט וכך גם סוריה שחסמה את רשת 'הפייסבוק' כצעד מנע. אחת הבעיות של מדיניות דרקונית כזו היא הפגיעה החמורה בחופש הביטוי והתקשורת והמחיר לכך בדעת הקהל המקומית והעולמית. סביר להניח שפגיעה ברשת האינטרנט כרוכה גם בפגיעה במערכות ממשלתיות וכלכליות שהמדינה איננה מעוניינת שיפגעו. יתרה מזאת, אין ביטחון שלא ימצאו אמצעים שיסייעו לעקוף את צעדי המדינה. כך אכן קרה כאשר על רקע המשבר במצרים פיתחו במשותף חברות 'גוגל' ו'טוויטר' אפשרות להעברת מסרים ברשת 'טוויטר' באמצעות השארת הודעה קולית טלפונית רגילה. כלומר, אפילו חסימת הגישה לאינטרנט כולו איננה ערובה מספקת להפלת הרשתות החברתיות.

דרך פעולה שנייה לא רק שאיננה מחייבת הטלת מגבלות על הרשת, אלא אף מנצלת לטובת השלטון את יכולתה של זו לפעול ללא הפרעה. זוהי תפישה הרואה באינטרנט משאב מידע החשוף בפני גורמי ניתוח המסוגלים לדלות מידע ולנתח בפרוטרוט כירורגי רשתות מידע ובהן גם רשתות חברתיות. דרך זו, המחייבת החזקה באמצעים מתאימים, מאפשרת מיפוי של מוקדי תסיסה וחתרנות ובעצם הופכת את תופעת הרשתות החברתיות ליתרון בר-ניצול מצד המדינה. יש להדגיש שנקיטה באפשרות כזו איננה שמורה למשטרים סמכותניים דווקא, אלא נהוגה במיטב הדמוקרטיה המערבית. ברם, היא מחייבת יכולות טכנולוגיות וניתוחיות שספק אם מרבית מדינות המזרח התיכון מצוידות בהן כיום.

המסקנה העולה משתי דרכי הפעולה האחרונות מדגישה אפוא את האפשרויות המוגבלות העומדות בפני משטרי האזור. אלו יתקשו כנראה להתמודד בטווח הקצר עם המרחב הווירטואלי שהתגלה כאמצעי יעיל לארגון ההמונים ולנטרול כוח האכיפה והנראטיב שהם מציגים בפני אזרחיהם. לפיכך, שאלה מכרעת היא האם יצליחו משטרים אלה במתכונתם הסמכותנית ועל בעיות היסוד של כל מדינה ומדינה להתמודד בטווח הארוך עם ציבור מרושת גדל והולך המציג בפני ריכוזיותם אתגרים חדשים. בה בעת נותרת פתוחה השאלה המכרעת לטובת מי ישחקו בסופו של דבר התנאים החדשים, ומי ידע לנצלם כדי לרכוב על גבו של הנמר.